

Marija Radoman¹
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

Originalni naučni rad
UDK 316.356.2–055.2/.3(497.11)
316.812.34:[616.98:578.834
Primljen: 23.6.2022.
Prihvaćen: 31.8.2022.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2203378R>

ISTOPOLNE PORODICE U SRBIJI U VREME EPIDEMIJE KOVID-19*

Same-sex Families in Serbia in Times of Covid-19

APSTRAKT: Rad predstavlja kvalitativno istraživanje o iskustvima istopolnih porodica u Srbiji od početka epidemije kovid-19. U Srbiji, istopolne porodice nisu pravno priznate, dok zakon o registrovanim istopolnim zajednicama još uvek nije usvojen. Prvi deo rada se fokusira na teorijsko-epistemološke pretpostavke istraživanja istopolnih porodica i roditeljstva LGBTQ+ osoba, dok drugi deo nudi interpretativno fenomenološku analizu (IPA) kroz tri studije slučaja. U radu analiziram iskustva vezana za porodični život tri žene tokom i nakon perioda pandemije fokusirajući se na širok spektar značenja koja to nosi sa sobom. Istraživanje teži da što približnije predstavi autentična značenja lezbejki koje su roditeljice, uzimajući u obzir razlike u perspektivama i interpretaciji učesnica i istraživačice. Teorijski i epistemološki okvir čini fenomenološki pristup s tim što cilj rada nije samo analiza i opisivanje iskustava i značenja koja su učesnice imale tokom perioda pandemije, već povezivanje tih iskustava sa širim socio-kulturnim i političkim kontekstom, kako bi se utvrdilo na koji način su kontekst i lične priče povezane.

KLJUČNE REČI: *Pandemija, kovid-19, istopolne porodice, LGBTQ+, lezbejke.*

ABSTRACT: This paper presents a qualitative research on the experiences of same-sex families in Serbia since the beginning of the kovid-19 epidemic. In Serbia, same-sex families are not legally recognized, while the law on same-sex unions has not yet been adopted. The first part of the paper focuses on the theoretical-epistemological assumptions of the research of same-sex families and LGBTQ+ parenting, while the second part offers an interpretive phenomenological analysis (IPA) through three case studies. In this paper, I analyze the experiences related to the family life of three women during and after the pandemic period, focusing on the wide range of meanings that this brings with it. The research strives to present

¹ marijarradoman@gmail.com

* Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržao Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu u okviru naučno istraživačkog projekta „Čovek i društvo u vreme krize“.

the authentic meanings of the lesbian parents as closely as possible, taking into account the differences in the perspectives and interpretations of the respondents. The theoretical and epistemological framework is a phenomenological approach, and the aim of the paper is not only to analyze and describe the experiences and meanings that the respondents had during the pandemic period, but connecting these experiences with the wider socio-cultural and political context, in order to determine how the context and personal stories are connected.

KEYWORDS: *Pandemic, covid-19, same-sex families, LGBTQ+, lesbians.*

Uvod

Epidemija kovid-19 je uticala na sve slojeve stanovništva s tim što ne postoji dovoljno podataka o tome koji efekat je imala na marginalizovane i osetljive grupe. Pretpostavka je da LGBTQ+ osobe doživljavaju složen manjinski stres, koji se sastoji od kontinuirane sistemske diskriminacije i novih prepreka koje donosi epidemija kovid-19 (Li and Samp, 2021). Kao posebno pogođena grupa unutar ove populacije, jesu mlađe LGBTQ+ osobe koje pored postojećih problema sa mentalnim zdravljem (disproporcionalno većim od njihovih strejt vršnjaka), mogu biti više psihološki ranjivi usled pandemijske krize (Salermo, et al, 2020). Takođe, istraživanja pokazuju da LGBTQ+ generalno imaju veće zdravstvene rizike i stope oboljenja u odnosu na heteroseksualnu i *cisgender* populaciju i samim tim su bili ugroženiji u vreme epidemije kovid-19.² Dakle, čak i u periodima kada nema većih društvenih kriza, LGBTQ+ osobe su u lošijem položaju u oblasti zdravlja, ekonomije i stanovanja, a sada se pokazalo da se ta ranjivost samo intenzivirala i da se kombinuje sa pravnim i zdravstvenim rizicima (Goldberg, 2020).

Prema podacima iz SAD možemo zaključiti da su LGBTQ+ osobe izložene većem riziku kada su u pitanju ekonomski i zdravstveni ishodi pandemije u odnosu na strejt populaciju (Whittington et al., 2020, Dawson, et al. 2021). Takođe, istraživanja pokazuju i da su istopolne porodice, u zemljama sa zakonski priznatim statusom, takođe pod većim rizikom u materijalnom i zdravstvenom pogledu (npr. podaci za 2020. godinu u SAD, pokazuju da iako postoji sve veći broj poslodavaca koji bračnom partneru/ki u istopolnoj zajednici, obezbeđuju zdravstveno osiguranje, taj procenat je i dalje niži nego za heteroseksualne bračne partnere/ke). Ovo je samo jedan od primera institucionalne diskriminacije sa kojim se suočavaju istopolne zajednice i porodice, ali koji tokom globalne zdravstvene krize postaje urgentniji.

Istraživanje rađeno u Italiji, koje se odnosi na položaj istopolnog roditeljstva (eng. *same-sex parenting*) za vreme kovida-19, ukazuje na diskriminaciju gej i lezbejskih roditelja i roditeljica, koji su usled još uvek neizvesnog pravnog položaja, ostali nevidljivi pred birokratijom koja ih nije prepoznala kao ranjivu kategoriju stanovništva. Istraživači ove studije zaključuju da bi Italija trebalo da omogući redefinisane braka i porodice na političkom i institucionalnom nivou,

2 Link: <https://www.apa.org/topics/covid-19/sexual-gender-minorities>

odnosno da koncept porodice bude širi i bliži društvenoj realnosti, poštujući sve oblike porodičnog života kao okvira koji čini stvarnu mrežu podrške za ljude, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju (Monaco, 2022).

U Srbiji, još uvek ne postoji zakonsko priznanje istopolnih partnerskih zajednica i porodica tako da ne možemo ni govoriti o mogućnosti da one dobiju neku vrstu materijalne ili druge vrste pomoći (psihološko socijalno savetovanje i podršku) tokom ili nakon pandemije jer su u bračnom i porodičnom okviru pravno nevidljivi. Treba napomenuti i da porodica generalno nije bila prepoznata kao ranjiva institucija, kao ni mnoge druge evidentno ugrožene kategorije građana.

Takođe, u Srbiji ne postoje detaljna istraživanja koja se odnose na mentalno zdravlje, manjinski stres i specifične probleme sa kojima su se tokom kovid krize suočavale generalno LGBTQ+ osobe i one među njima koje su roditeljice/i. Procene su da su posebno ugrožene kategorije: mlađa populacija, od kojih su mnogi bili prinuđeni da u vreme vanrednih mera smanje svoje socijalne kontakte i mreže podrške ili borave u porodičnom okruženju koje ih odbacuje (Salermo, et al, 2020), zatim trans osobe i osobe obolele od HIV-a, zbog nedostataka redovne terapije i lekova, smanjenog pristupa zdravstvenoj nezi i stigme sa kojom se već suočavaju (Goldberg, 2020), starije LGBTQ+ osobe koje su se suočile sa socijalnom izolacijom i usamljenošću, kao i oni koji su bez dovoljnih prihoda ili imaju nesigurno zaposlenje. U izveštaju Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije³, navedeno je da je na osnovu 100 anketiranih LGBT osoba, njih 60% zaposleno, dok je 32% prijavilo da je nezaposleno, što je procenat koji je značajno veći u odnosu na prosečnu vrednost nezaposlenosti u opštoj populaciji u Srbiji (ispod 10%) i može ukazivati na diskriminaciju i loš ekonomski položaj LGBTQ+ osoba (posebno zbog toga što u uzorku nije bilo korisnika/ca penzije niti maloletnih lica). U izveštajima nevladinih organizacija navodi se da su LGBTQ+ osobe bile ugrožene na tržištu rada usled procene da je veliki broj zaposlen u neformalnoj ekonomiji. Upravo su organizacije civilnog društva one koje su pratile šta se događa „na terenu” kada je u pitanju LGBTQ+ populacija⁴, dok je organizacija „Labris” u maju 2022.godine objavila i poziv za pokretanje grupe podrške za LGBTIQ roditeljice i roditelje.

Imajući u vidu te podatke, nedostatak (prvenstveno naučne) evidencije kada su u pitanju istopolne porodice bio je jedan od motiva za bavljenje temom iskustava LGBTQ+ roditeljica/a tokom epidemije kovid-19. S obzirom da je roditeljstvo jedna od najkontroverznijih tema kada su u pitanju LGBTQ+ osobe, bogatija empirijska građa omogućava uspešnije zagovaranje prava ove marginalizovane grupe.⁵

3 Link: https://serbia.un.org/sites/default/files/2021-02/LNOB%20analiza_SRB_web.pdf

4 Labris: <http://www.labris.org.rs/sites/default/files/LGBT%20Covid-19%20kriza%202020.pdf>; COVID-19 i LGBTI zajednica u Srbiji”, Loud & Queer i Egal,2020.

5 Izdvajam nekoliko istraživanja o uticaju pandemije na porodice sa decom u Srbiji: longitudinalna studija (UNICEF, 2020a; 2020b) sprovedena u tri vremenske tačke (ispitano ukupno 1832 domaćinstva) koja obuhvata praćenje efekata epidemije kovid-19

LGBTQ+ prava u Srbiji

Kada govorimo o kontekstu u kome se realizuje ovo istraživanje važno je imati u vidu ne samo današnje stanje LGBTQ+ prava u Srbiji već i promene koje su se dogodile tokom poslednjih par decenija. Naime, mnoge od protagonistkinja ovog istraživanja su odrastale i formirale se u društveno političkom kontekstu koji je prilično heteronormativan. Danas postoje neka poboljšanja položaja LGBTQ+ osoba, koja su ogleđaju u većem broju aktivističkih organizacija, zakonskim izmenama (iako vlada nije efikasna u sprovođenju tih zakona)⁶ i povećanju vidljivosti LGBTQ+ osoba u medijima (Đorđević, Omeragić, 2021).⁷

Često povećanje vidljivosti neheteroseksualnih osoba prate pretnje nasiljem. U vreme najave održavanja Europrajda u Beogradu (*EuroPride 2022*) takve pretnje dolaze prvenstveno iz konzervativnog dela Srpske pravoslavne crkve⁸, koja je godinama unazad bila u „bloku” sa navijačima i homofobima iz desničarskih struja. LGBTQ+ osobe su u vreme održavanja Prajda još uvek izložene brojnim javnim osudama, grafitima mržnje, pozivima na linč i fizičkim napadima⁹, što za mnoge kvir osobe stvara atmosferu straha. Takođe u svakodnevnom kontekstu postoje brojni slučajevi diskriminacije i neprihvatanja rodni identiteta i seksualnih praksi koje odstupaju od cis heteroseksualnog modela. U javnom prostoru samocenzurisanje LGBTQ+ osoba je često garancija njihove fizičke bezbednosti.

U vreme priprema za održavanje Europrajda u toku septembra 2022. godine, predsednik Aleksandar Vučić je objavio i zabranu ove manifestacije, iako su organizatori upozorili da bi takva odluka države bila neustavna¹⁰. Ovakav pokušaj vlasti da preko noći otkaže skup, je poruka da prava manjina nisu bitna i da se sa njima može politički manipulirati.

I pored stalne nesigurnosti u budućnost LGBTQ+ prava, mnoge i mnogi se sve više odlučuju za roditeljstvo, čak i u zemlji u kojoj još uvek nije usvojen zakon o registrovanim istopolnim zajednicama. Ovaj zakon bi trebalo da omogući LGBTQ+ osobama set prava koja već postoje za bračne i vanbračne

na domaćinstva, socio-ekonomski status domaćinstva, efekte epidemije na majke/staratelje i njihov doživljaj roditeljstva, kao i efekte epidemije na decu, zatim istraživanje o unutarporodičnoj dinamici u vreme krize (Stanojević, 2021) i kvalitativno istraživanje koje obuhvata porodične priče tokom pandemije (Tomanović, 2021).

6 Link: <https://www.state.gov/reports/2020-country-reports-on-human-rights-practices/serbia/>

7 Dodatno, za neheteroseksualne osobe važno je usvajanje dva zakona koji bi uticali na poboljšanje njihovog položaja: Zakon o rodnom identitetu koji se odnosi na regulisanje statusa transrodnih, interseks i rodno varijantnih osoba i Zakon o registrovanim istopolnim zajednicama za koji se lobira od 2012. godine.

8 Link: <https://beta.rs/vesti/politika-vesti-srbija/167467-mediji-episkop-nikanor-prokleo-ucesnike-prajda-ustacemo-svi-protiv-toga>

9 Link: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/udarao-me-je-pesnicama-po-glavi-maloletni-gej-mladic-napadnut-na-liniji-48-vozac-nije-hteo-da-pozove-policiju/>

10 Link: <https://www.slobodnaevropa.org/a/vucic-evroprajd-se-otkazuje/32006891.html>

parove, kao što su zaštita od porodičnog nasilja, pravo na izdržavanje i pravo na socijalno i zdravstveno osiguranje, mogućnost posete partnera/ke u bolnici kao i imovinska prava i nasleđivanje, što sada nije moguće jer nisu prepoznati kao članovi porodice. Sporost u donošenju ovog zakona takođe je pokazatelj političkog otpora vlasti i pravljenja kompromisa sa konzervativnim delom biračkog tela, na štetu istopolnih parova.

Iako je sve više lezbejskih parova sa decom, kao i gej muškaraca koji se odlučuju da postanu roditelji i mnogi od njih to već jesu, ne postoje zvanične procene o broju istopolnih porodica u Srbiji, kao ni detaljni izveštaji o načinu na koji one funkcionišu. Donošenje zakona o registrovanim istopolnim zajednicama svakako bi bio prvi korak koji bi mogao povećati vidljivost istopolnih porodica i kvir roditelja u našem društvu, iako to još uvek ne bi značilo ostvarivanje porodičnih prava, za to bi tek morali da se borimo. Epidemija covid-19 je posebno pojačala nesigurnost ugroženih grupa u društvu, što se neminovno odrazilo i na LGBTQ+ osobe: „Možda više nego do sada, nerešena pravna regulativa istopolnih partnerstava pokazala je sve svoje negativne strane. Jasno je da pravno regulisana životna zajednica sa sobom donosi dozu sigurnosti i prihvaćenosti, što bi svakako umanjilo netoleranciju, ali i osećaj anksioznosti i neizvesnosti u ovim i sličnim vanrednim okolnostima. Pravna regulacija istopolnih partnerstava značila bi i lakšu dostupnost merama podrške u oblasti rada i nasleđivanja imovine” (Labris, 2020).

Istopolne porodice i kvir roditeljstvo – teorijsko epistemološke pretpostavke istraživanja

Teorijski pristup ovog rada oslanja se na epistemološki okvir koji proučava specifičnosti roditeljstva LGBTQ+ osoba u vreme pandemije, bez pokušaja da se one porede sa roditeljima i roditeljicama heteroseksualne orijentacije. Sam teorijsko-metodološki model može da ima različite efekte na fenomen koji se proučava. Poznati autori u ovoj oblasti naglašavali su važnost izlaska iz komparativnog okvira kada se proučava fenomen roditeljstva kod LGBTQ+ osoba. Naime, čak i ako se utvrdi da postoje razlike između porodica gde su roditelji istog pola od onih gde su roditelji stejt, njih ne treba *a priori* tumačiti kao vrstu nedostatka. U članku iz 2001. godine Džudit Stejsi (Judith Stacey) i Timoti Biblarc (Timothy J. Biblarz) navode pojavu da i sami istraživači/ice koji podržavaju lezbejske i gej porodice prihvataju stejt porodicu kao neki „zlatni standard” i tako usvajaju hijerarhijski model poređenja istopolnih i heteroseksualnih zajednica (Stacey, Biblarz, 2001).

Nešto drugačija perspektiva, koja odlazi u drugu krajnost – naglašavanje subverzivnog potencijala kvir roditeljica/a, takođe može biti problematična – kao da bi dokaz da se istopolne porodice ne razlikuju od ostalih porodica bio neka vrsta neuspeha, potvrde heteronormativnih standarda (Ryan-Flood, 2009).

Ovo bi bio slučaj kada bismo kao istraživačice i istraživači bili u potrazi za nekim esencijalističkim posebnostima istopolnih porodica.

U odnosu na te pretpostavke, u istraživanju istopolnih porodica i kvir roditeljstva (eng. *queer parenthood*) pokušavam da izbegnem takav komparativni pristup fokusirajući se na praksu i iskustva LGBTQ+ roditeljica i roditelja bez pokušaja da ih poredim sa porodicama u kojima su partneri/ke strejt. Složila bih se i tim da isticanjem razlike kao što je seksualnost lezbejki koje su roditeljice jednostavno potvrđujemo imaginarni heteronormativni model u odnosu na koji se merimo i kome ostajemo lojalni (Gabb, 2013).

Ove pretpostavke će se potvrditi i u izjavama učesnica ovog istraživanja koje svoje roditeljstvo ne posmatraju kroz deficit u odnosu na neki zamišljeni ideal „heteroseksualne porodice“. One porodicu i ne definišu u odnosu na seksualnu orijentaciju roditelja, ali ujedno ne negiraju da razlike postoje.

U skladu sa ovim, jedan od ciljeva ovog rada, pored namere da se izlože pandemijske priče istopolnih porodica, jeste i preispitivanje dominantnosti porodice shvaćene kao zajednice strejt partnera/ki i njihove dece, kao jedinog okvira u kome su emocije, briga i seksualnost mogući. Intervjui sa LGBTQ+ osobama koje odgajaju decu i istraživanja dece iz istopolnih porodica dekonstruišu ovu heteronormativnu viziju porodice (Rener, 2009; Gabb, 2013). Ono o čemu govore učesnice u ovom istraživanju jeste da takve porodice uveliko postoje u realnosti srpskog društva, samo njihovo postojanje iako je društveno delimično vidljivo, još uvek nije pravno priznato i regulisano. U tom smislu, možemo govoriti o mogućnosti za povećanje ove vidljivosti – bilo kroz zakone i institucionalnu podršku, bilo kroz medije ili publikovanje naučnih radova.

U vreme pandemije i pisanja ovog rada, dešava se jedna od istorijskih odluka na jugoslovenskom prostoru, koja unosi optimizam – presudom Višeg upravnog suda u Hrvatskoj, istopolnim parovima u toj zemlji omogućeno je da se prijave za usvajanje dece, a njihova seksualna orijentacija ne može biti razlog diskriminacije i odbijanja. Ova sudska odluka je važna iz ugla legislative, ali njena simbolička moć je možda značajnija – jer to je sada poruka istopolnim parovima u susjednoj zemlji, da je njihovo roditeljstvo priznato, da su dovoljno vredni i sposobni da kao gej muškarci odgajaju dete.

U tom smislu, ovaj rad teži da bude doprinos normalizaciji postojanja istopolnih porodica u našem društvu, ali i teorijskom razumevanju pojma porodice. Autorka Tanja Rener je u tekstu iz 2009. godine ukazivala na značaj promene definicije porodice – „Da li definicija porodice treba da ostane ograničena na tradicionalnu predstavu o roditeljima i deci, koji žive zajedno u porodičnom domaćinstvu? Da li dve nevenčane osobe koje žive zajedno čine porodicu? Da li te dve osobe moraju da budu suprotnih polova?“ (Rener, 2009: 31). Ona ističe da su definicije uvek ideološki oblikovane i u skladu sa nametnutim moralnim normama, odnosno „pojam porodice je ideološki i stereotipni konstrukt koji se oblikovao“, i koji opstaje „zato da se mogu ostvariti određeni oblici društvenog nadzora“ (Rener, 2009: 39).

Metod

1. Interpretativno fenomenološka analiza

Metodologija koja je primenjena u ovom radu je interpretativno fenomenološka analiza (IPA), dok su podaci prikupljeni putem polustrukturisanih dubinskih intervju sa lezbejkama koje su roditeljice. S obzirom da je rad deo šireg projekta autorke koja se bavi temom istopolnih porodica u Srbiji, samo jedan deo intervju se odnosio na analizu funkcionisanja istopolnih porodica u vreme trajanja epidemije i u periodu nakon ukidanja epidemioloških mera (istraživan je period od marta 2020.godine do juna 2022).

Interpretativno fenomenološka analiza je izabrana kako bi se na uzorku manjeg broja slučajeva (tri žene) došlo do dubljih uvida i kako bi se na što detaljniji i bogatiji način predstavila individualna iskustva. Međutim, analiza se ne završava samo na deskripciji tih iskustava – ovaj kvalitativno fenomenološki pristup se bavi „osobama u kontekstu” ili „bivanjem u svetu” (eng. *being in the world*, Braun and Clarke, 2013), tako da je idiografska analiza ličnih doživljaja i značenja koja ljudi pridaju svojim iskustvima smeštena u određeni socio-kulturni kontekst.

Cilj fenomenološkog pristupa je da razume ljudsko iskustvo, vodeći se principima kao što su neosuđujući stav, zatim stavljanje u zagradu sopstvenih subjektivnih pretpostavki, interpretacija i prethodnog razumevanja fenomena kao i empatisanje, tj.pokušaj da osetimo ono što nam ispitanici iznose, prateći kako verbalnu tako i ne-verbalnu dimenziju komunikacije (Finlay, 1999). Fenomenološki proces u tom smislu podrazumeva ne istraživača/icu koja teži da bude objektivna i distancirana već je ona uključena, zainteresovana i otvorena za ono što se pojavljuje (Finlay, 2008).

Bracketing ili stavljanje u zagrade (sopstvene perspektive i interpretacije) se primenjuje kako bi istraživači/ice bez prethodnih ubeđenja doživeli proces otkrivanja fenomena kroz direktan kontakt ili intuiciju (Finlay, 1999). To se naziva i proces ‘fenomenološke redukcije’ (Huserlov pojam, prema Finlay, 2008). Nikada to nije moguće postići u potpunosti, ali tome se teži. Ovaj proces u istraživanju je blizak pojmu refleksivnosti. Naime, refleksivnost možemo razumeti kao „promišljenu, samosvesnu evaluaciju intersubjektivne dinamike između istraživača i ispitanika” (Finlay and Gough, 2003). To podrazumeva i kritičku samorefleksiju o tome kako pozadina, pretpostavke, pozicioniranje i ponašanje istraživača/ice utiču na istraživački proces. (Finlay and Gough, 2003). Sa tim je povezan i moralno neosuđujući stav prema perspektivi ispitanika jer cilj nije da se dođe od neke objektivne istine već do toga kako ispitanici doživljavaju stvarnost: „Istina je u onome što ispitanici govore” (Finlay, 1999: 302).

Međutim, IPA kao pristup osim tog fenomenološkog ima i interpretativni deo. Interpretativni aspekt podrazumeva da ne postoji samo jedna realnost i da mi svet doživljavamo na različite načine u smislu da „objekti” imaju različito značenje za nas. U slučaju IPA pristupa možemo govoriti o bar dva sloja interpretacije – one koja dolazi od učesnica istraživanja i one koje dolazi

od istraživačice. Interpretativno fenomenološka analiza se zasniva na modelu ličnosti kao samo-refleksivnog i samo-interpretativnog bića, odnosno imajući različita iskustva, vezana za naš identitet, seksualnost ili roditeljstvo, mi dajemo određeni smisao tim iskustvima, stvarajući značenja (Braun & Clarke, 2013). Međutim, pretpostavka je da u tom slučaju istraživanja ne prezentuju direktno značenja ljudi, već postoje dva nivoa stvaranja značenja – jedan nivo se odnosi na učesnice/ke koji daju smisao svojim iskustvima i drugi nivo su značenja koja dolaze od istraživačice.¹¹ Istraživači/ice raspolažu sa svojim interpretativnim resursima (Braun & Clarke, 2013) i iz svoje perspektive pristupaju svetu ispitanika/ca. Polazeći od ovih uvida, u ovom istraživanju, dobijena značenja i interpretacije proveravane su naknadno kroz komunikaciju sa učesnicama.

2. Istraživačka pitanja i intervju

IPA kao analitički pristup ima za cilj manje pragmatizam i obuhvatanje svih problema sa kojima su se suočavale lezbejke roditeljice tokom pandemije. Ovaj pristup je više fokusiran na dubinu, nego što ide u širinu (Spiers and Riley, 2018), odnosno, podaci koji su dobijeni više ukazuju na značenja i egzistencijalne teme sa kojima su se učesnice suočavale nego što teži da opiše sve aspekte njihovog pandemijskog života. U tom pravcu, napravljen je upitnik za razgovor koji obuhvata tri opšta pitanja dok sam tok intervjuja kreiraju učesnice koje imaju aktivnu ulogu i mogu da uvedu nove teme kroz razgovor.¹²

Istraživačka pitanja od kojih sam pošla u radu su sledeća:

- Pojam porodice – šta za učesnice predstavlja porodica;
- Subjektivni doživljaj pandemije i strahovi, odnosno kako su se učesnice osećale i kako su proživele taj period;
- Funkcionisanje porodice i organizacija vremena – koja je njihova percepcija privatne sfere, brige o deci, partnerskih odnosa.

Sa svakom od učesnica iz uzorka obavljena su po dva intervjuja u periodu od 3 nedelje, pri čemu je bilo planirano da većina glavnih tema i pitanja bude obrađena u toku prvog razgovora, dok je drugi razgovor služio kao prilika za dopunu, pojašnjenje i refleksije u odnosu na prvi intervju. Na kraju, u toku analize dva intervjuja su tretirana kao jedna celina, odnosno kao jedan transkript. Takođe, sve učesnice su unapred obavestene o ciljevima istraživanja, potpisan je obrazac saglasnosti u kome je garantovana anonimnost podataka i ostavljena mogućnost da se učesnice, ako to žele, u bilo kom momentu povuku iz istraživanja. Ovo je trebalo da poveća kontrolu koju su imale nad upotrebom podataka koje iznose i da smanji eventualne sumnje ili osećaj anksioznosti kod učesnica. Pridržavanje etičkih načela tokom istraživanja je ono što je i samoj istraživačici donelo osećaj veće sigurnosti u ceo istraživački proces.

11 U literaturi se ovo naziva i dvostrukom hermeneutikom (eng. *double hermeneutic*), jer je u pitanju dualni proces označavanja (Eatough, Smith, and Shaw, 2008).

12 U tom smislu neki autori nazivaju učesnike iskustvenim stručnjacima (eng. *experiential experts*), (Eatough, Smith, and Shaw, 2008).

Upitnik se sastojao od 5 pitanja otvorenog tipa i dodatna 2 pitanja vezana za pandemiju. Ceo upitnik je formulisan tako da je ostavljeno dovoljno prostora da učesnice same kreiraju tok razgovora i govore o temama i događajima koji su bili važni za njihovo iskustvo. Na taj način su se kreirali jedinstveni narativi uz nekada neočekivane zaključke i interpretacije. Iako je opšta tema istraživanja roditeljstvo, neke učesnice su više govorile o svojim iskustvima vezano za seksualnost i potragu za identitetom, dok su neke druge više imale fokus na roditeljstvo ili partnerske odnose. Važno mi je bilo da ove perspektive predstavim kao podjednako relevante bez potrebe da ujednačim odgovore u pokušaju da dobijem podatke za svaku dimenziju njihovog iskustva vezanog za roditeljstvo. Ovakav pristup ima najviše sličnosti sa psihosocijalnim intervjuima i kvalitativnim istraživanjima u psihoterapiji (Gabb, 2013; Braun&Clarke, 2013).

Takođe, ovaj istraživački pristup nije podrazumevao neutralnu ulogu istraživačice. Moja pozicija je oblikovana i geštalt psihoterapijskim pristupom i radom sa klijentima, što mi omogućava da znanja iz terapijskog rada koristim u intervjuima. Narativ koji se formira tokom intervjuja zavisi od obe strane – ja pažljivo slušam, postavljam dodatna pitanja proveravajući značenja i svoju interpretaciju onoga što čujem. Na taj način, dobijene priče postaju konstruisane (Holliday, 2016). Validnost ovakvog pristupa je pojačana slanjem delova transkripta intervjuja sa početnim interpretacijama na uvid učesnicama. One su imale priliku da procene da li je analiza i razumevanje ono što su one htele da iznesu ili je došlo do iskrivljavanja u tumačenju. Kao što navodi autorka Džeki Gab (Jacqui Gabb) koja se bavi istraživanjem LGBT roditeljstva, nema potrebe da tamo gde to nije izneseno na takav način značenja zatvaramo kroz strogo definisana tumačenja. Nekada značenja nisu strogo fiksirana, često su kratkotrajna ili su u pitanju ambivalencije i neizvesnosti koje u datom momentu ostaju bez definitivnih odgovora. Kao rezultat, tumačenja koja su izneta u ovom tekstu su potvrđena od strane učesnica što jača validnost dobijenih podataka.

Rezultati istraživanja

1. Pojam porodice – normalizacija razlika

Učesnice ovog istraživanja dovode u pitanje tradicionalno i konzervativno razumevanje porodice. Ono što je možda u društvenim naukama još uvek „alternativna porodična forma” iz ugla učesnica je njihova realnost i svakodnevnica. One kroz svoja iskustva normalizuju raznovrsne forme porodica, imajući u vidu ne samo razlike vezane za istopolnu porodicu već i razlike koje mogu vezane za neko drugo svojstvo (kada su u pitanju samohrani roditelji, proširene porodice, itd).

Sandra (40 god.) je osoba koju poznajem privatno i profesionalno duži niz godina. Naš prijateljski odnos nam omogućava da preskočimo deo upoznavanja tokom intervjuja i da produbimo razgovor, jer su nam razne teme bliske i poznate, ja sam upoznata sa njenim životnim okolnostima i postoji dosta poverenja sa obe strane. Ono što je dodatno bio zadatak u intervjuima sa ovom učesnicom, jeste

moj pokušaj da svoj subjektivni stav i prethodno razumevanje njenog života, „držim po strani” ili ne uzimam kao nešto što definitivno znam i dozvolim da budem „iznenađena” (Finlay, 2014), tj. da imam otvoren „fenomenološki stav” (Finlay, L.) za nova tumačenja koja ona može da iznese. Imala sam utisak da naši razgovori sada imaju ton koji je više profesionalan, jer smo obe svesne da nije u pitanju prijateljsko ćaskanje već podaci koji će kasnije biti objavljeni kao deo naučnog istraživanja. U tom smislu bila sam svesna naše relacije, jer uloga istraživačice nije da potpuno „izbriše” prethodno razumevanje stvari, niti bi to bilo moguće (Finlay, 2014).

Kada Sandra koja ima tri dečaka koji imaju 4.5 god. i živi sa svojom partnerkom u Beogradu, govori o svom razumevanju porodice, ona ističe koliko je za nju važna podrška i razumevanje koje gaje unutar porodice:

Za mene porodica znači neko mesto gde možeš da budeš ogoljen, ono što jesi, gde imaš podršku, ljubav i toplinu – kao neko sigurno mesto (Sandra).

Sandra govori i o tome kako porodica takođe obuhvata i ono što nosimo iz svojih primarnih porodica i ugrađujemo kao jedan koncept u svoju novu porodicu, koja je opet konstruisana od potreba svih članova, kao nova mikro grupa:

Moja porodica odakle dolazim je bila potpuno razbijena, moj otac je bio alkoholičar i mama sestra i ja smo se stalno selile, pomerale, i to je zapravo bilo jedno nebezbedno mesto. Ali uprkos tome, zbog naših odnosa, ono što smo nas tri razvijale međusobno je upravo bila ta vrsta povezanosti. Tako da se ja nigde na planeti, i u tom periodu svog života, nisam osećala nesigurno. Ta neka vrsta naše povezanosti i ljubavi dala mi je sigurnost za šta god da se dešava. Tako da je to nešto što sam ja svakako unela u našu porodicu, a moja partnerka je unela nešto drugo. I onda je to sada neka druga tema, kako je kada mi unesemo neke različite koncepte i šta želimo i na različitim smo mestima. Tako da je ova naša porodica nešto novo (smeh). Znači nije ni ono čemu sam ja skroz težila i što mislim da porodica treba da bude, nego je nešto zajedničko što mi proizvodimo i stvaramo (Sandra).

Takođe, ono što ona ističe jeste da je porodica nešto što se stalno menja, da zamišljeni koncept porodice i ono što je ona na kraju nije ista stvar:

I mislim da je ta naša porodica nešto što gradimo i što se menja i što se menja kako ova mala bića postaju svesnija, i onda oni postaju zaista ti svesni elementi, koji imaju svoje potrebe i oblikuju taj naš model. Tako da smo mi doneli sve te svoje prtljage i pokušavamo da nešto napravimo, a zapravo, to je nešto što tek nastaje. To je ta neka interakcija naše grupe od nas petoro (smeh).

Sandrino razmišljanje o porodici je dosta uslovljeno i njenom profesijom, jer se i ona bavi psihoterapijskim radom i dosta je svesna procesa koji postoje u

porodičnom okviru. Otuda možda, i to je specifičnost ovog intervjua, hrabrost da se pogleda u različite aspekte iskustva porodičnog života i sa tim povezane uloge majke, koji nisu uvek laki, pozitivni i nešto što se uobičajeno predstavlja u društvu. Ta koncepcija ne-idealne majke i ne-idealne slike o porodici je deo individualnih iskustva. Kroz ceo intervju se oseća prihvatanje čak i onih aspekata porodičnog života koji su teški ili nisu uvek tako „lagani”. Kao što ona navodi, porodica je mesto sigurnosti, ali mesto koje nju kontinuirano razvija i menja:

Jer to se menja, i roditeljstvo i ta ideja o tome kakva ćeš da budeš majka – ja još uvek učim da budem majka. Ja sam bila najidealnija majka dok nisam bila majka. Onog trenutka kad sam postala majka, uradila sam gomilu nekih stvari za koje smatram da majke ne treba da rade – na primer – ja nikada neću da kaznim dete na ovaj način. Shvatiš da to sve „nikada” u praksi postaje veoma drugačije, jer deca su drugačija, njih trojica nisu isti, a ni ja i moja partnerka više nismo iste, i kao da tražimo taj neki svoj model koji se menja kroz sve to.

Ali ono što jeste osnova je pokušaj da pružimo tu vrstu ...kao saksija za cveće, neke najidealnije uslove gde može da se raste i razvija. Ali to nije lak, lagan i gotov proces. Deo čarolije je što je to nešto što tek raste i razvija se, jer odnosi nisu statični sa svakim od njih pojedinačno. I ja moram da se stalno menjam i razvijam (Sandra).

Ana (39 god), živi sama sa svojim detetom (7 god.) u Beogradu i ima partnerku. U momentu kada upoznajem Anu, o njoj ne znam mnogo, mi se do tada nikada nismo srele i sam dogovor za intervju smo započele preko profesionalnih kontakata, na osnovu preporuke. Svesna sam da je ovaj razgovor drugačiji samim tim što se ne poznajemo i da će način na koji se povezujemo i na koji dolazimo do tumačenja biti nešto sporiji i drugačiji nego u razgovorima sa Sandrom. Međutim, to može biti i prednost iz pozicije istraživačice, jer osobu vidite sasvim otvoreno i bez straha da će neki prethodni stav ili emocija biti učitanu u podatke. Naravno, postoji odnos koji se ko-kreira u toku samog razgovora i koji samim tim postaje deo istraživačkog procesa. Atmosfera naših razgovora je dobra, imam utisak da se Ana oseća dovoljno sigurno da govori o sebi. Deo te sigurnosti pripisujem i tome što je ona dugi niz godina na psihoterapiji, odnosno, njene razne teme su prorađene i artikulisane što mi ukazuje i njen govor, jasnoća i dovoljno samopodrške sa kojom nastupa. Započinjemo intervju sa opštim temama gde Ana objašnjava svoj proces autovanja i kako je došlo do toga da se u toku pandemije preseli, odluči da živi samostalno sa detetom i prekine desetogodišnji brak. U tom smislu, njeno razumevanje porodice i teme roditeljstva je dosta obojeno značenjima koja se odnose na ovaj proces, koji je za nju veoma značajan:

Porodica je i uvek će biti – i moj bivši muž. A uvek sam verovala i dalje verujem u porodicu kao jednu zajednicu dve osobe koje su zajedno i imaju neku budućnost i ja uvek težim ka tome da imam svoju sigurnost, iza vrata svoje kuće. Osoba koju zoveš svojom porodicom je ona osoba sa kojom ti je najlepše i najintimnije. I ja to uopšte ne definišem, da li

je to sad muškarac ili žena. Tako da će moj bivši muž uvek biti neka šira porodica, ali porodica je osoba koju ja volim i koja mene voli – emocija, ljubav, ta neka zajednica i to je to. To ne mora da bude brak i porodica na papiru ako me to pitaš – može i ne mora, ali nemam taj neki momenat da mi je to nešto bitno. Ali ako je to bitno osobi sa kojom sam, ako je njoj to važno, meni nije problem ni da budem udata i kako god (smeh) (Ana).

Za Anu, porodica je slično kao i za Sandru, mesto sigurnosti i najveće intime, gde nalazi i pronalazi ljubav, emocije i zajedništvo. Njeno tumačenje porodičnog okvira je u skladu sa njenim iskustvom, ono može da uključuje i muškarca i ženu (iako ona ne planira budući partnerski odnos sa muškarcima) i nije strogo definisano – definisanost porodične forme je kroz emocije i ljubav koju može da dobije unutar takve porodice. Ovo je vrlo različito od *mainstream* diskursa u kome se heteroseksualni odnos podrazumeva kao uslov za porodični okvir. U tom smislu, diskursi učesnica su na neki način dekonstrukcija tog dominantnog narativa, posebno zbog toga što je pozicija iz koje sve učesnice, pa i Ana, govore takva da nema mnogo pravdanja i objašnjavanja zašto je njeno shvatanje porodice drugačije. Takođe, zanimalo me je da li Ana sebe vidi u budućnosti u nekoj porodici koja uključuje drugu ženu kao partnerku:

Da, da, mogu da se zamislim. Meni je OK i da imam samo svoje dete, ali ne bih nikad bila sebična ako bih bila sa ženom i rekla meni je sad dosta. Ja ne bih radala više ni sa ženom ni sa muškarcem, ali sa muškarcem ne bih mogla ni biti, tako da...I isto tako, ne bih mogla da budem sa ženom koja bi sutra rekla „To je samo moje dete”, a mi smo u nekom emotivnom odnosu i zajednici. Ako smo u zajednici onda mi i to dete znači. Bitno mi je da i žena sa kojom sam bude uključena u roditeljstvo prema mom detetu (Ana).

Ideja ne-biološkog roditeljstva, odnosno socijalno majčinstvo u lezbejskim parovima je prisutna kod svih učesnica. To je takođe koncept koji one usvajaju kao jedini koji je za njih moguć, jer žele uključenost svojih partnerki u odgajanje deteta/dece. O ovoj temi postoje brojni radovi (Dunne, 2000; Ryan-Flood, 2009) i ona na ovom mestu neće biti dalje diskutovana ali važno je naglasiti da je roditeljstvo za učesnice ovog istraživanja nešto što one žele da dele sa partnerkama koje nisu biološke roditeljice, i takođe žele da budu uključene u roditeljstvo biološke dece svojih partnerki.

Kaću (41 god) iz Beograda, upoznala sam putem preporuke organizacije koja se bavi LGBTQ+ pravima u Srbiji. Kaća živi sa svojom partnerkom i tri devojčice (3,5 god.) u Švedskoj, gde su odselile u vreme pandemije, otprilike godinu i po dana od početka *lockdown-a*. Naši razgovori su bili *online*, za razliku od prve dve učesnice koje sam intervjuisala uživo. U momentu kada kontaktiram Kaću, nemam mnogo informacija o njoj, nisam znala da sa partnerkom ima trojke i nisam znala koja je njena priča vezana za roditeljstvo. Naš razgovor počinje upoznavanjem i u početku je dosta isprekidan zbog internet konekcije. Neko vreme nam je bilo potrebno da se smestimo u tom intervjuu, što je uobičajena situacija s obzirom da nismo imale kontakt pre toga i s obzirom na distancu koju je mogla da stvoji *online* barijera. Prednost *online* intervjuisanja je što

osobu vidite u prostoru doma, gde se često događa da se u kadru pojavi neko od dece ili partneri/ke koji spontano žele da se kratko pozdrave i upoznaju. Za mene je ovo novo, jer do sada nisam intervjuisala istopolne porodice u njihovom domu, tako da mi sve te informacije stvaraju kompletniji utisak o osobi i donose u razgovor atmosferu njihovog partnerskog i roditeljskog odnosa. Iako mnoge od tih podataka ne unosim u rad, oni mi olakšavaju interpretaciju. U ovom slučaju osećam da kod Kaće postoji dosta posvećenosti i topline u odnosu prema porodici.

U Kaćinoj priči, tema koja čini okvir naših razgovora tiče se komparacije između Srbije i Švedske i to se provlači kroz sva istraživačka pitanja. Iz ove perspektive učesnica nam daje interesantne uvide za razumevanje koncepta porodice poredeći dva socio-kulturološki dosta različita konteksta:

Kada su njih tri bile u državnom vrtiću u Srbiji, u holu je stajala slika porodice – kao mama, tata, brat i sestra. To je kao jedini oblik porodice koji postoji na svetu. Ajde da ne pričam o nama ali šta je sa samohranim roditeljima, sa decom koja su ostala bez jednog roditelja, deca koju odgajaju babe i dede – kao nismo mi jedine. I onda su imali nas u grupi i njima ne pada na pamet da to iskoriste da deci pokažu kako postoji drugi oblik porodice. Ne, trebaće vremena da se to promeni.

A ovde u Švedskoj je to potpuno drugačije, jer posle par meseci otkad smo ovde, mi smo odmah morale da vodimo decu redovno u savetovalište, ali to je ovde odvojena institucija od zdravstvenog sistema, drugačije je. Tu smo naravno odmah rekly da smo mi zajedno i odmah taj sistem podrške – kao, sad ćemo mi vama da nađemo druge istopolne porodice tj. da li želite da stupite u kontakt sa nekim, pa onda, na kućnu adresu nam dolazi lična poruka od te medicinske sestre sa kontaktima koje nam je našla. Toliko se fokusirala na našu integraciju i naše mentalno zdravlje (smeh) (Kaća).

Kaćina priča otkriva specifične individualne strategije koje koriste LGBTQ+ roditeljice u kontekstima kakav je Srbija, kada je usled nepriznatosti i nevidljivosti istopolnih porodica osoba prinuđena da razvija različita kreativna rešenja:

Kada sam popunjavala papire u Srbiji, naravno da u dokumentu piše otac i majka, to treba da popuniš. Ja sam vaspitačici odmah rekla „Deca nemaju dva oca, imaju dve majke, da li da prekrizim ovo i da napišem majka?“ I bilo je „Naravno, naravno“ (smeh). Jer kada imaš takav stav, svi su bili super prema nama. Verovatno smo bile poznate jer su trojke, imaju dve mame, ne jedu mesu, nose svoju hleb u vrtić, znači potpuni ludaci (smeh).

A ovde je kao da si na drugoj planeti. Znači bilo koju dokumentaciju da popunjavaš, kao sada za vrtić, na svakom dokumentu stoji staratelj 1 i staratelj 2. Znači nema „mama i tata“, „roditelj 1 i roditelj 2“, jer kada si u pravno regulisanom odnosu onda to više nema veze sa papirološke strane. Za Švedsku državu je dovoljno što nas dve živimo u partnerskom odnosu da bi bile staratelji toj deci i to je to. Ali ako bismo sada išle za Srbiju, meni

ne treba njena dozvola da vodim decu, ali ona ne bi mogla da ih vodi bez mene (Kaća).

U poređenju sa Švedskom koja ima jedan od najboljih legislativnih okvira u Evropi kada su u pitanju LGBT prava, možemo videti kako taj dodatni napor, razvijanje određenog komunikativnog stila i različita kreativna rešenja, nisu ni potrebna, jer kontekst već podržava nove i različite forme porodica. Na taj način vidimo kako je značenje porodice oblikovano kroz podršku ili ne-podršku sistema – ne radi se samo o subjektivnim narativima koji neko ima o porodici.

2. Pandemija – iskustva, strahovi i individualne strategije

Ovo istraživanje započeto je u martu 2022. godine, u vreme kada epidemiološke mere nisu više na snazi, i kada je opšta percepcija ljudi da je pandemija „prošla”, iako zvanično, prema podacima Svetske zdravstvene organizacije pandemija nije završena¹³. Podaci koji su prikupljeni dosta zavise od ove opšte atmosfere u društvu i percepcije da je kovid kriza ipak iza nas. Retrospektivni pogled na period od skoro 2,5 godine karakteriše blaga distanca, jer je prošlo neko vreme i reakcije su manje emotivno obojene. Da su kojim slučajem intervjui rađeni u vreme prve godine kovida-19 u Srbiji, podaci bi verovatno bili više nabijeni emocijama i psihološki intenzivniji. Takođe, distanca omogućava učesnicama da taj period sagledaju na drugi način, smeštajući individualno iskustvo u širi narativ o svom životu koji sadrži dodatna objašnjenja i posmatranje događaja u kontekstu. Ova vremenska perspektiva je nešto što treba imati u vidu kada se čitaju dobijeni podaci.

Sandra opisuje koja vrsta podrške im je bila potrebna u vreme proglašenja epidemije i kako su funkcionisale tokom 2020.godine:

Ono što je bilo dobro jeste što je nama vrtić radio skoro sve vreme. Korona se uvukla tek kada je bio kraj pandemije, jer su svi bili zakačili omikron soj. Do tog trenutka je vrtić funkcionisao, što je bilo dragoceno, posebno u periodu kada smo nas dve morale da radimo. Taj vrtić je u sred Košutnjaka, u zelenilu i njima je to bilo potrebno. Ali postojali su periodi kada su deca bila bolesna generalno ili kada je bio lockdown pa smo bili izolovani u kući. Ta vrsta neslobode kada je bilo ograničeno kretanje, nama je bilo katastrofa, a posebno kada imaš malu decu, jer oni su tada imali 2 i po godine. Tada smo videli šta znači imati dvorište, a tamo gde smo živeli nismo imali terasu, tako da je to bilo baš problematično – kada si u zgradi i nemaš zelenilo i nemaš taj neki prostor, a deci je potrebna ta sloboda.

Ono što je takođe bio problem, jeste što smo tada imali manje mogućnosti da imamo i fizičku pomoć kada deca nisu u vrtiću – bejbisiterke, prevoz, ta vrsta straha, da li baka sme da dođe, da li moja sestra sme, i tako dalje. A kada imaš troje dece tog uzrasta, ta vrsta pomoći ti je neophodna. Tako da te stvari – nemanje slobode i mogućnost da

13 <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>

izađeš kad god želiš, nedostatak zelenila i fizičke pomoći koja nam je bila potrebna, to su bili glavni problemi za funkcionisanje porodice (Sandra).

Nedostatak psihološke podrške je jedan od najvećih izazova koji je pandemija donela i kroz ove primere možemo da vidimo kako se to balansiralo i rešavalo u konkretnim situacijama, kako su ljudi donosili odluke koje možda i nisu bile racionalne, posmatrano sa aspekta širenja virusa, ali iz njihove perspektive, to je bio rizik sa kojim su se suočavali i ambivalencija sa kojom su ostajali.

Ana na sličan način kao i Sandra opisuje opšte funkcionisanje i osećaj neslobode koji je imala tokom ovog perioda:

Mi smo izlazili dosta u prirodu, šetali, tako da on (dete) nije pandemiju osetio kao nešto baš zastrašujuće, osim tih maskica što su nosili i kada je bilo ono stanje zatvorenosti za sve. I to je sa detetom bilo Ok, ali ja sam tada imala psa od 50 kila koji ne može da izađe napolje, ne može da piški. Ali što se tiče lično mene, ja radim u medijima i ja sam radila sve vreme. Tako da smo mi radili sve kontra u odnosu na druge ljude, jer sam ja bila mnogo više na poslu, jer sam pokrivala više radnih mesta tada (Ana).

Stanje pandemije je pokrenulo različite strahove kod ljudi i osećaj brige koji je bio povezan sa zdravljem a u slučaju majki/staratelja, najveća briga se odnosila na zdravlje deteta (longitudinalno istraživanje pokazalo je da je 78% majki/staratelja najviše bilo zabrinuto za zdravlje deteta, zatim slede brige vezane za socijalizaciju i obrazovanje dece, UNICEF, 2020a, 2020b). U mom istraživanju, svaka od učesnica je imala strah koji je bio u manjoj ili većoj meri povezan sa decom, ali i sa nekim prethodnim životnim iskustvima koja su se sada intenzivirala u novom kontekstu pandemije. Čak i situacijama kad učesnice možda nisu imale intenzivan strah povezan sa virusom ili društvenom krizom, njihove partnerke su imale, i onda je taj strah postajao zajednička tema. Razlike u odnosu na istraživanja koja se odnose na 2020. godinu mogu biti u tome, što je sada nakon dve godine, percepcija tih strahova donekle izmenjena (usled vremenske distance možda su neke druge teme iz tog perioda sada više u fokusu). O strahovima u vezi dece svedoče sve učesnice:

Sećam se da je u početku moja partnerka imala strahove od virusa ali više zbog dece, i strah od toga da li će biti dovoljno namirnica u prodavnicama. To je onaj deo kada ti više ne brineš zbog sebe jer boli me uvo, ne moram ni da jedem zbog sebe, ali sada, ako se isprazne rafovi, a nemaš neke posebne namirnice jer sada svi klinici izmišljaju sa ishranom i jedu neke svoje stvari, i ako to nemaš onda prosto brineš zbog njih. I onda je partnerka dovela te neke stvari i ja sam je pitala „Zašto to radiš“, a ona je govorila „Ti nisi normalna, ti si majka, treba da brineš“ (smeh). Ali jeste to bila razlika između nas dve (Sandra).

Kod Kaće i njene partnerke najveći strah koji su one imale bio je povezan sa decom. Jedna od stvari koja možda često ne pada na pamet osobama koje su povezane sa širom zajednicom ili imaju mrežu podrške, jeste šta se događa u slučaju kada porodica nema tu mrežu razvijenu, kada ne postoji pomoć

iz primarne porodice već je briga o deci svedena samo na partnerke. Kako je pandemija usloвила pojačanje baš tih strahova opisala je Kaća kroz svoj doživljaj:

Mi smo se organizovale tako što je moja partnerka radila od kuće pa smo mogli da pobe gnemo kod mojih na selo. Mi smo se izolovali, deca nisu išla u vrtić, tako da je nama bilo super. Ali tokom druge godine pandemije mi smo i došle ovde, tada smo se preselile. I to je bio izazov, organizovati sve u tom periodu, jer kada smo došle, aerodromi i sve je bilo prazno, bio je otežan rad i transporterima za stvari i ambasadama za vize – ovde je bila pandemija. I bila je ideja da neko krene sa nama i sa decom kako bi nam pomogli, ali niko nije mogao da uđe u Švedsku, oni su otvorili granice tek prošle godine u avgustu.

Ali smo imale krizu u Srbiji, u momentu kada je krenula u medijima da se diže panika – jer u slučaju da se nas dve razbolimo ko će da čuva decu, oduzeće nam decu, stvarno je bila ozbiljna panika. Jer kako drugačije kada je neko izjavio na TV-u da je opcija da ti neko oduzme decu i da ih odvede. I šta ako se stvarno razbolimo, baš smo bili u panici. Brisali smo sve alkoholom, stvari koje donesemo iz prodavnice i sve ostalo. I kao još nam je to trebalo, pored toga što razmišljamo da li ćemo da preživimo svi. Baš nam je bilo frka i bile smo u fazonu – niko ne može fizički da pomogne. Našu decu niko i ne zna, baš zbog toga što nismo svakodnevno u kontaktu sa nekim od porodice (...) U suštini nama je to i ovde bio strah jer niko nas ne zna i šta ako se nama desi, šta će biti sa decom. Ali sada već imamo dovoljan krug ljudi koje možemo da pozovemo. I generalno, drugačiji je odnos društva prema pandemiji, više se poštuju mere, takav je mentalitet ljudi, punkto vi za testiranje su na svakom koraku i testiranje je besplatno, sve službe funkcionišu i obaveštavaju jedni druge (Kaća).

Strahovi za sebe i za dete se takođe preklapaju, pa tako, u slučaju Sandre, njen najveći strah je bio njeno psihološko stanje koje bi moglo da se prelama na odnos sa decom, na kvalitet vremena koje provodi sa njima:

Moj najveći strah u toku korone je bio da neću moći da idem na Tai chi (smeh) – zapravo da neću moći da imam tu svoju slobodu koja je meni potrebna da bih mogla da budem kvalitetno sa njima. Kada imaš porodicu koja je mnogočlana, važno je da imaš svoj prostor i svoje vreme jer kako da punim te svoje baterije. Jer kada sam konstatno sa njima u tom ludilo, toj buci, u toj prezahtevnosti, vrlo brzo mi se istroše resursi, i ukoliko ne mogu da napunim baterije onda nisam funkcionalna. Tako da je moj najveći strah bio da ću stvarno da odlepim, da ću biti nervoznija, da ću manje da dajem, da ću nešto samo tehnički da ispunjavam, a to stvarno ne želim! Mislim, da ne mogu da budem u odnosu zato jer sam istrošena.

Tako da je to sve izvlačilo one strahove koje mi imamo, ono što je nama najveći strah nezavisno od korone to je isplivalo. Moj strah je bio izgubiću sebe, odoh ja, nestadoh. To je meni bilo sa trudnoćom – nestaću, to je bio moj neki...Svako je imao nešto svoje, umrećemo, svi ćemo se zaraziti, mislim da je korona prosto izvukla ono što je već čučalo u nama. (Sandra).

U slučaju Ane, njen strah je bio manje povezan sa virusom i rizikom da se ona lično zarazi, iako njen narativ jeste povezan sa preispitivanjem straha od smrti:

Pa nije to bio strah od virusa. Ja kada pričam o svojoj porodici na terapiji, ja kažem kako ja svoju mamu sahranjujem od svoje osme godine a ona je danas i dalje živa, ima preko 60 godina. To je neki balkanski sindrom, pa taj osećaj smrti, možda je čudno reći, ali mi je blizak. Tako da suočavanje sa tim, strah od smrti, to nisam imala. Ali zaštitila sam roditelje koliko god sam mogla. Bilo mi je strašno što deca hodaju sa maskama, taj osećaj da će to da traje i da će oni sada da hodaju sa tim nekim ograničenjima, to mi je bilo zastrašujuće i na neki način me činilo depresivnom (Ana).

Anin strah je donekle povezan sa njenim iskustvom trudnoće, kada je imala brojne zdravstvene probleme i morala da bude u bolnici duže vreme. Ovaj osećaj izolacije je bio trigerovan u vreme kovid krize:

Što se tiče strahova, ja sam se plašila zatvorenosti u smislu toga da sam klaustrofobična. Meni je rad prijao, odgovarao mi je, samo nemoj da me zatvoriš, jer sam ja provela 4 meseca u bolnici dok sam bila trudna i to je ostavilo jako velike psihičke posledice. Psihičke u smislu, da je meni jako dugo trebalo da ja posle toga budem sama sa sobom OK. Jer sam ja u vreme trudnoće ušla u bolnicu u zimskoj jakni a izašla u kratkim rukavima – bukvalno sam bila u jednoj sobi, u zatvoru (Ana).

3. Sfera privatnosti – pandemijske priče

Svaka od učesnica u ovom istraživanju govori o individualnom iskustvu koje je povezano sa periodom pandemije. Međutim, ta iskustva se razlikuju jer one oblikuju pandemijske narative zavisno od prethodnih iskustava kao i događaja koji su za njih obeležili ovaj period. U tom smislu ove priče se razlikuju, jer je glavna tema okosnica svake od priča različita.

Sandra opisuje svoje iskustvo pandemije u odnosu na izazove privatne sfere i brige o deci, razmišljajući ujedno o temi koju smo pokrenule, a to je da li je to iskustvo u istopolnoj porodici bilo drugačije u odnosu na strejt parove:

Dakle, meni je bio taj izazov – što smo izolovani i ja više nemam sebe, prostor za sebe, jer su deca jako mala. Zatim, manje ljudi može da dođe i da mi pruži podršku, sve se svodi na to da se dogovaraš nekako sa partnerkom, i svaka se tu bori rukama i nogama za svoj prostor i vreme, od posla, obaveza do brige o deci.

A šta je ono što je specifično u odnosu na strejt parove, ja to nisam nekako našla, u tim trenucima. Osim što ti resursi podrške i pomoći nama nisu generalno veliki od strane tih ljudi i onda, ako su i oni limitirani, tako što su to npr. bake kojima je ugroženo zdravlje, tako što su to drugarice koje izlaze i žive slobodnijim životom jer su kao mlađe i nemaju porodicu i kako da nam pomognu kada ti znaš da su oni stalno u nekim prostorima koji nisu toliko zaštićeni, tj. ugroženije su virusom. Ali sa tim su se suočavali i ostali (Sandra).

Na ovom primeru vidimo kako je to kada sistem ne podržava rad brige o deci i kada je teret te brige sveden na porodicu i kako se to neminovno odražava na partnerski odnos. Tu kao da više i nije važno da li su u pitanju istopolni ili strejt parovi, iako LGBTQ+ osobe mogu biti kao što Sandra navodi „limitirane” u odnosu na podršku spolja. U tom slučaju opet je roditeljska dijada ta koja preuzima najveću brigu:

I opet, dolazi na red partnerski odnos koji mora to sve da iznese, sve te izazove. I sve zavisi na kom su mestu partneri i partnerke. A pošto smo mi sa malom decom, ja mislim da to definitivno boji ta borba za sebe, više nego za partnerstvo, to dolazi možda tek u ovom periodu. A kada deca imaju dve godine, kada su tako mala i kada se gubi identitet, retko se kad partneri ... neki mudriji partneri možda u tome uspeju, ali ja sam imala potrebu da stvarno napravim separaciju od svega. Da bih došla do svog identiteta, bilo mi je potrebno da dođem na neko mesto, u kome sam veliki deo prostora ja samo JA. To mi je bilo potrebno da bih mogla da imam i ove druge identitete. Kod mene je to stvarno bilo na nivou instinkta i neophodnosti (Sandra).

Za Sandru se prva godina pandemije preklapa i sa temom uloge majke tri dečaka koji u tom periodu imaju 2,5 godine. Očekivano je da će i ta uloga pretrpeti nekakav uticaj pandemije, odnosno da će resursi za ličnim razvojem i potreba za separacijom biti dovedeni u pitanje:

Jer u tom periodu ta potreba za mnom kao za majkom i za nekim ko im pruža sve to, zato što je njih trojica, bila je toliko snažna da se meni činilo stvarno da ću da nestanem. To su non stop pritisci, radi ovo, radi ono, radi radi...To je bilo pred koronu, a onda je sa koronom sve to nastavilo u tim potrebama, koje su pojačane. Zato je meni taj impuls tokom korone ostao toliko snažan – moram da opstanem, moram da se sačuvam (Sandra).

Ono što Aninu priču čini drugačijom u odnosu na druge je proces njenog autovanja i izlaska iz braka. Za ovu ispitanicu pandemija je specifičan period, obeležen jakim emocijama povezanim sa identitetom:

Mislim da baš skoro se desilo da je moj sin igrao fudbal pa je došao njegov tata i moja prijateljica koja je isto rastavljena. Pa smo skoro bili na rođendanu sa ljudima koje znam od kad su im se rodila deca i ti ljudi su većinom rastavljeni. I odjednom, na tom rođendanu više niko nije ni sa kim. Pandemija je uticala na to. Možda je čak donela i dobro porodicama, jer je donela to ko može a ko ne može da ostane u zajednici, pojačala je svaku vrstu emocija. Bio si prinuđen i primoran da se suočavaš sa nekim stvarima koje do tada nisi video, zbog manjka vremena da se posvećuješ svom partneru jer npr. pobegeš na posao. Ja sam u vreme pandemije najviše radila, jer mi je trebao beg. Beg je bio od toga da sam ja shvatila da meni to više ne prija kao na početku. Ja sam tačno u vreme pandemije odlučila da je to to, da je to kraj mog braka. Inače sam takva, kada imam

neki problem emotivne prirode koji mi je nerešiv, karijera mi je tada u usponu (smeh). Tada, na početku pandemije sam još uvek bila sa bivšim mužem u zajedničkom stanu (Ana).

U razgovorima sam Anu pitala da li je ovo za nju bio period kada se iskustvo autovanja intenziviralo, ako je poznato da autovanje nije jedan događaj, već proces (Rosario et al. 2006). Zanimalo me je na koji način je kontekst pandemije uticao na lične procese učesnice. Ona to opisuje na sledeći način:

Meni se desilo to da su u tom periodu te emocije dostigle neki viši nivo. Sve što je do tad moglo da se negde potisne, ukalupi, u tom trenutku je izašlo na površinu. I moja depresija je u tom trenutku stvarno dostigla jedan popriličan nivo. U tom periodu ja sam intenzivirala i odlaske na terapiju. Jer ja sam bila loše, stalno sam plakala i bila sam jako nesrećna. Vrlo sam emotivno reagovala, na primer na poslu, što mi se inače nije dešavalo. Onda je to bilo, OK, nešto se dešava sa tobom, ajde da vidimo šta je.

Znala sam ja šta je problem. Ali sam imala te momente da sam razmišljala – da li sam ja frigidna, da li imam taj problem, šta je sa mnom?! Jer ja sam negde naučena da su brak i porodica nešto što se podrazumeva, što je OK, što je normalno i da tako treba. I onda meni to nije više prijalo, nije mi uopšte odgovaralo, odnos sa muškarcem meni ne prija, i nikad i nije u mojim svim tim vezama (Ana).

Proces autovanja je specifičan za svaku osobu, ali je ovde specifičnost što je pandemija imala uticaj na ubrzavanje jednog ličnog procesa, kroz to što je brak postao sve manje funkcionalan a lične potrebe su tražile neko razrešenje:

Na tom kraju pandemije kad smo se mi odvojili, tj. odselili, mene niko nije shvatio ozbiljno, to je poenta, što je i moj bivši muž mislio ja ću da odem, pa ću da vidim da to nije OK, pa ću se vratiti. Ali ja sam sa svojih 39 godina i sa svojom odlukom bila jasna i čista. Znala sam šta želim i moji odnosi sa ljudima su takvi, direktni. I to je nekad previše šokantno za okolinu i možda i previše iskreno, ali meni to olakšava, da budem transparentna. Ja sam sa tom odlukom šokirala i svoje dete – mislim i jesam! Ali negde mislim da je njegovo detinjstvo sada možda i bolje nego da smo mi ostali u toj zajednici koja je za instagram. Onako, lepo, ali za instagram. Tako da je moguće da je ta usmerenost jednih na druge u zajednici u vreme pandemije uticala na mene. Ja sam shvatila da meni to ne prija i ne odgovara. I kažem, ima ta pandemija dosta dobrih stvari (smeh) (Ana).

Ono što je uočljivo u svim pričama jesu individualne strategije koje učesnice razvijaju samostalno ili u dogovoru sa svojom porodicom, kada je u pitanju život za vreme epidemije kovid-19. Te strategije su objašnjenje na način da imaju smisla za učesnice i mogu se posmatrati uzimajući u obzir njihova prethodna životna iskustva – priče su razumljive tek kada se pogleda celina i kada se dobiju specifična značenja koje im pridaju učesnice. Individualno iskustvo možemo

razumeti iz te perspektive ali i u odnosu na društveno-politički kontekst koji te priče uokviruje. Tako je na primer, najočiglednije u Kaćinoj priči, koliko je druga država uticala na povećanje stepena sigurnosti generalno pa i tokom pandemije, u smislu da će njena deca i ona imati podršku sistema. Međutim, kod Sandre smo videli da je njen doživljaj tokom pandemije i porodičnog života bio više uslovljen situacionim faktorima, njenim unutrašnjim osećajem ne-slobode. Kod Ane, lična priča je obojena procesom autovanja, što je duboko lično ali i društveni i politički problem, jer naše autovanje se nikada ne dešava van određenog konteksta i zavisi od podrške drugih kako će taj proces da prođe.

Zaključak

Ovo istraživanje donosi individualne priče tri žene neheteroseksualne orijentacije koje su majke, u kojima one iznose svoja iskustva vezana za porodični život u vreme pandemije, brigu o deci, identitet i širi društveni kontekst. Interpretativno fenomenološka analiza je omogućila opisivanje iskustava i pokušaj da se ona predstave na način na koji ih učesnice istraživanja doživljavaju, uz dodatnu interpretaciju istraživačice. Ta dualna perspektiva omogućava čitaocima da i oni osveste svoju perspektivu dok čitaju tekst, kako doživljaju i interpretiraju podatke iz svoje pozicije. Takođe, fenomenološki opis je imao veću vrednost u odnosu na objašnjenje i pitanja o uzrocima individualnih iskustava učesnica (Finlay, 1999).

Cilj istraživanja je bio da predstavi iskustva nekoliko istopolnih porodica izlazeći iz komparativnog okvira koji ih poredi sa heteroseksualnim porodicama. Takođe, cilj rada je usmeren ka normalizovanju razlika i validaciji postojanja istopolnih porodica, kroz različita značenja i iskustva. Pojam porodice, ne samo u sociologiji već i u srodnim disciplinama, zahteva uključivanje empirijskih podataka o različitim tipovima porodica i samim tim proširenje postojećeg rigidnog koncepta porodice.

Ali ono što se može zaključiti iz podataka jeste, što je pandemijsko iskustvo kao takvo moglo da se odnosi i na neki strejt par sa malom decom jer čini se da ta iskustva i strahovi suštinski ne zavise od seksualnog identiteta roditelja. Ako bismo zamislili da delove intervjuja čita publika koja ne zna da su u pitanju lezbejke, možda ne bi bilo moguće uočiti razliku. Pandemijsko iskustvo pokazuje da je u porodičnoj organizaciji bilo mnogo više sličnosti u smislu iskustva, nego razlika između istopolnih i strejt porodica, posmatrano iz perspektive ova tri slučaja. U tom smislu, individualni narativi mojih učesnica mogu imati efekat normalizacije emocija i psiholoških stanja roditeljica i roditelja koji su LGBTQ+. Ova vrsta pristupa je važna kako bi napustili potragu za esencijalizmom istopolne porodice u poređenju sa porodicama gde su partneri/ke suprotnog pola. Što ne znači da te razlike ne postoje, ali one čine neku vrstu specifičnosti koja predstavlja okvir unutar koga imamo različita i vrlo jedinstvena iskustva – potenciranje specifičnosti svih istopolnih porodica ne deluje analitički i teorijski kao nešto do čega je nužno doći. Kao što Sandra u ovom istraživanju zaključuje: *Niti smo skroz različiti, niti smo skroz isti. I sad si me asocirala, sve porodice su slične na neki način.*

Istraživanje iskustava tokom pandemije pokazuje i da su veze između individualnog doživljaja i političkog okvira nekada višeznačne a ne jednosmerne, odnosno pojedinci ne moraju u odnosu na određeni kontekst (društvo Srbije i pravnu nepriznatost istopolnih partnerskih zajednica i porodica) biti nužno bespomoćni, već imaju određene strategije koje su na ličnom i društvenom planu osnažujuće i koje dovode do bitnih promena u životu i okruženju LGBTQ+ osoba sa decom. Takođe, lične priče nisu završene, one su i za same učesnice na neki način otvorene, kako za njihova sopstvena dalja tumačenja, tako i za one koji čitaju tekst i identifikuju se sa njima.

Literatura

- Braun, V., Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2). pp.77–101.
- Braun, V. and Clarke, V. (2013). *Successful Qualitative Research*. SAGE, <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/successful-qualitative-research/book233059>
- Dawson, L., Kirzinger, A. and Kates, J. (2021). The impact of the COVID-19 Pandemic on LGBT People, <https://www.kff.org/coronavirus-covid-19/poll-finding/the-impact-of-the-covid-19-pandemic-on-lgbt-people/>
- Dunne, A. G. (2000). Opting into Motherhood: Lesbians Blurring the Boundaries and Transforming the Meaning of Parenthood and Kinship, in: *Gender and Society*, Vol. 14, No. 1, pp. 11–35.
- Dorđević, A, Omeragić, A. (2021). *Medijska analiza predstavljanja LGBTI zajednice u srpskim medijima tokom 2020. godine*. LABRIS – organizacija za lezbejska ljudska pitanja, Beograd.
- Eatough, V., Smith, J. A., and Shaw, R. (2008). Women, anger and aggression: an interpretative phenomenological analysis. *Journal of Interpersonal Violence*, 23, 1767–1799.
- Finlay, L. (1999). Applying Phenomenology in Research: Problems, Principles and Practice. *British Journal of Occupational Therapy*, 62 (7).
- Finlay, L. (2008). A Dance Between the Reduction and Reflexivity: Explicating the „Phenomenological Psychological Attitude”. *Journal of Phenomenological Psychology* 39 (1):1–32.
- Finlay, L. (2014). Engaging Phenomenological Analysis. *Qualitative Research in Psychology* 11(2), p. 121–141.
- Gabb, J. (2013). Qualitative Research on LGBT-Parent Families. In: Goldberg, Abbie and Allen, Katherine eds. *LGBT-Parent Families: Innovation in Research and Implications for Practice*. New York, Springer, DOI 10.1007/978-1-4614-4556-2_21
- Goldberg, S. (2020). COVID-19 and LGBT Rights, dostupno na: https://scholarship.law.columbia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3691&context=faculty_scholarship

- Holliday, C. (2016). Exploring the contributions of psychotherapy to the teacher/child relationship, in: Goss, S., Stevens, C. (ed). *Making Research Matter*. Routledge.
- Labris. (2020). Analiza položaja LGBTI osoba tokom krize COVID-19 i preporuke za adekvatan odgovor države na društvene potrebe LGBTI zajednice, link: <http://www.labris.org.rs/sites/default/files/LGBT%20Covid-19%20kriza%202020.pdf>
- Li, Y. and Samp, A. J. (2021). The impact of the COVID-19 pandemic on same-sex couples' conflict avoidance, relational quality, and mental health, *Journal of Social and Personal Relationships*, <https://doi.org/10.1177/02654075211006199>
- Monaco, S. (2022). Italian same-sex parenting in times of COVID-19: Constructing parenthood on insecure grounds, <https://doi.org/10.1111/fare.12640>
- Spiers, J. and Riley, R. (2018). Analysing one dataset with two qualitative methods: the distress of general practitioners, a thematic and interpretative phenomenological analysis. *Qualitative Research in Psychology*, DOI: 10.1080/14780887.2018.1543099
- Stacey, J. & Biblarz, T. J. 2001. '(How) Does the Sexual Orientation of Parents Matter?', in: *American Sociological Review*, 66, pp. 159–83.
- Renner, T. 2009. „Neke poteškoće pri definisanju pojma porodice”, u Milić, A. i Tomanović, S, ur, *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISI FF.
- Rosario, M., Schrimshaw, E. Hunter, J., Braun, L. 2006. Sexual Identity Development among Gay, Lesbian, and Bisexual Youths: Consistency and Change Over Time, in: *The Journal of Sex research*, 43(1):46–58.
- Ryan-Flood, Róisín. (2009). *Lesbian Motherhood – Gender, Families and Sexual Citizenship*. UK: University of Essex.
- Salerno, P.J., Devades, J., Pease, M. et al. (2020). Sexual and Gender Minority Stress Amid the COVID-19 Pandemic: Implications for LGBTQ+ Young Persons' Mental Health and Well-Being. <https://doi.org/10.1177/0033354920954511>
- Stanojević, D. (2021). Uticaj pandemije kovida 19 na podelu obaveza u domaćinstvu: slučaj Srbije, u (ur. Petrović, M): .): *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovid 19 u Srbiji: nove solidarnosti i nove nejednakosti*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu.
- Tomanović, S. (2021). Porodične prakse i solidarnost u toku pandemije kovida 19 u Srbiji. Kvalitativna analiza „porodičnih priča”, u (ur. Petrović, M.): *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovid 19 u Srbiji: nove solidarnosti i nove nejednakosti*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu.
- UNICEF (2020a). Istraživanje o uticaju pandemije Covid-19 na porodice sa decom u Srbiji (prvi talas istraživanja), link: <https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2020-07/Istra%C5%BEivanje%20o%20uticaju%20pandemije%20Covid-19%20na%20porodice%20sa%20decom%20u%20Srbiji.pdf>

- UNICEF (2020b). Istraživanje o uticaju pandemije Covid-19 na porodice sa decom u Srbiji (drugi talas istraživanja), link: <https://www.unicef.org/serbia/media/15861/file/Istrazivanje-o-uticaju-pandemije-Covid-19-na-porodice-sa-decom-u-Srbiji-drugi-talas.pdf>
- Whittington, C., Hadfield, K., Calderón, C. (2020). The lives and livelihoods of many in the LGBTQ+ community are at risk amidst COVID-19 crisis. Human Rights Campaign Foundation.